

СТРАНЕ ВОЈНЕ И ДОБРОТВОРНЕ
МЕДИЦИНСКЕ МИСИЈЕ
У СРБИЈИ 1914–1915. ГОДИНЕ

*Вукашин Анђић,
Жарко Вуковић,
Александар Недок,
Бранислав Појовић*

САЖЕТАК

Први светски рат започео је 1914. године. Србија исцрпљена у претходна два балканска рата, ипак је те године извојевала, на Церу и Колубари, прве савезничке победе, уз велике губитке.

Од краја 1914. из иностранства је почела стизати велика помоћ у медицинском особљу, лековима, храни, новцу... На стотине лекара, медицинских сестара и хуманитарних радника из земаља савезника и других пријатељских држава похрлило је у Србију из чисто хуманих побуда. До тада у историји, таква и у том обиму, хуманитарна помоћ нигде није била послата.

Припадници страних медицинских мисија пошли су у неизвесност, дошавши у ратом разорену земљу којом су косиле епидемије заразних болести, са свих страна опкољену непријатељима. Било је то у време када је беснео пожар пегавог тифуса, поред десетине хиљада рањеника са Цера и Колубаре, када је Србија била „земља смрти“.

Русија, Велика Британија, САД, Француска, Грчка, Канада, Холандија, Данска и многе друге пријатељске земље, одазвале су се на очајничке молбе српске владе, која је била немоћна пред хуманитарном катастрофом која је наступала. Недостајало је лекара и медицинских радника, хране, одеће, обуће, санитетског материјала, лекова, болничке опреме и била неопходна помоћ у збрињавању рањеника, ратних инвалида, али и ратне сирочади... Несумњиво њихов највећи допринос, поред лечења рањеника, био је сузбијање епидемије заразних болести, поготово епидемије пегавца коју су унели у земљу заробљени аустријски војници и која је обуздана у јуну 1915. године.

Ово је реминисценција на те догађаје и те људе, хероје и хероине хуманости, саможртвовања и човекољубља.

S U M M A R Y

World War One broke out in 1914. Serbia, although exhausted by the two previous Balkan Wars, achieved the first allied victories in the Battle of Cer and the Battle of Kolubara, suffering enormous losses.

By the end of 1914, from abroad a great help started to be received in medical stuff, medications, food, money, etc. Hundreds of physicians, nurses, and humanitarian workers from allied countries and other friendly countries rushed to Serbia for the reason of pure humanitarian motives. Humanitarian aids of that magnitude had not been known anywhere before.

The members of foreign medical missions set off for uncertainty, in the country devastated by the war and epidemic of contagious diseases, and surrounded by enemies on all sides. It was the time of typhus fever raging in addition to tens of thousands of wounded in the Battle of Cer and the Battle of Kolubara, the time when Serbia was a "country of death"

Russia, Great Britain, USA, France, Greece, Canada, the Netherlands, Denmark and other numerous friendly countries responded to the desperate appeal of the Serbian Government that was helpless facing the approaching humanitarian catastrophe. The country was deficient in physicians and medics, food, clothing, footwear, sanitary supplies, medications, medical equipment and in need for help in managing the wounded, war invalids, and also war orphans. No doubt, their major contribution, except for treating the wounded, was eradication of communicable diseases, especially of typhus fever brought by captive Austrian soldiers and lasted till June 1915.

This is in memory of those events and those people, heroes and heroines of humanity, selfsacrifice and kindness.

УВОД

Компликовани односи између и унутар два блока, Антанте и Централних сила, достигли су свој врхунац избијањем Првог светског рата. У ту мрежу интереса великих сила безнадежно била је уплетена већина Балканских земаља, пре свих Србија (неспорно је да су атентатори на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву добили оружје од српских официра),¹ а онда и Бугарска, Румунија, Грчка и Турска. Велике силе диктирале су ток рата на Балкану. Инсистирале су на чињеници да њихови балкански савезници морају да своје локалне ратне циљеве кроје према њиховим империјалистичким циљевима.

Губици Србије у Великом рату процењени су на око 1.120.000 жртава у апсолутном броју (Кејнс),² 1.247.000 мртвих – 43% укупног становништва из периода пре Балканских ратова (Николић),³ а Зундхаусен наводи да је у шест година рата, од 1912. до 1918, Србија са 1.200.000 мртвих (од тога две трећине цивила) изгубила 28% целокупног становништва из 1913. године.⁴ Било како било, званична историографија тај период српске повести прогласила је великим успехом, а не националном катастрофом. Србија међу свим учесницама рата, претрпела је највише људских губитака и била је једна од земаља победница.

Србија, исцрпљена у претходна два Балканска рата, да би одбранила своју слободу чинила је натчовечанске напоре уз жртве и страдања. Спонтани одговор напредног дела човечанства и на Западу и на Истоку, ван актуелне политике њихових земаља, био је садржан у општем консензусу – Србији би требало хитно пружити помоћ.

Од краја 1914. из иностранства је почела стизати велика помоћ у медицинском особљу, лековима, храни, новцу ... На стотине лекара, медицинских сестара и хуманитарних радника из земаља савезника и других пријатељских држава похрлило је у Србију из чисто хуманих побуда. До тада у историји, таква и у том обиму, хуманитарна помоћ нигде није била послата.

Дошавши у Србију, земљу већ увелико разорену, којом су харале епидемије колере, пегавог и трбушног тифуса, односећи велики број жртава и увећавајући ионако велика ратна страдања (само у епидемији пегавца, у пролеће 1915. умрло је око 300.000

људи),⁵ хуманитарни радници – странци, остајали су са народом, пролазећи кроз најтежа искушења. Делили су са њим и добро и зло, подносили највеће патње и жртвовали своје животе.

Са друге стране, чланови мисија и остали хуманитарни радници, иако им то није био задатак, писали су чланке за водеће листове својих земаља, писма, па и књиге, посвећене свом боравку у Србији. Обавештавали су свет о судбоносним данима за српски народ, али и за њих саме и на тај начин усталасали јавно мњење својих земаља, не би ли помоћ Србији пристигла на време и у што већем обиму.

Талас србофилије ширио се јавним мњењем савезничких земаља.

На западу, а пре свега у Великој Британији, просрпска кампања почела је врло брзо од почетка сукоба. Међу првима која је народима Велике Британије скренула пажњу да је Србији неопходна хуманитарна помоћ, била је жена – единбуршки хирург, др Елси Инглис. Она је важила за познату активисткињу сифражетског покрета и налазила се на челу Федерације жена Шкотске.

Ништа мање значајна нису била иступања новинара, многобројних јавних и културних радника и интелектуалаца, утицајних и угледних личности у Британији. Међу њима издвајали су се: историчар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, шеф спољно-политичког одељења *Timesa* Хенри Викам Стид, оксфордски професор археологије сер Артур Џон Еванс, оксфордски професор историје сер Чарлс Вилијам Чедвик Оуман, предавач историје на Кембриџу Џорџ Маколи Тривелијан, новинар *Timesa* сер Валентин Чирол и многи други.⁶ Тривелијан и Ситон-Вотсон су крајем 1914, по налогу Форин офиса, отишли у Србију и боравили у њој око два месеца. Током свог боравка упознали су се са актуелном ситуацијом, разговарали са обичним светом, али и имали састанке са најутицајнијим и најзначајнијим српским личностима и политичарима. Између осталих, састали су се са регентом Александром Карађорђевићем и председником владе Николом Пашићем.⁷

Оснивана су такође и просрпска удружења у Великој Британији. Свакако, најзначајније међу њима, *Српски њошпорни фонд* (СПФ), основан је 23. септембра 1914. године. Основали су га Ситон-Вотсон, сер Артур Еванс и новинар Бертрам Кристијан. Ситон-Вотсон, главни почасни секретар, својим везама и својом активношћу окупио је у одбор и председништво СПФ, најугледније припаднике британског друштва, под почасним председништвом енглеске краљице.⁵ Помоћ фонду стизала је из свих делова Империје, Индије, Индонезије, Новог Зеланда и Аустралије.

Средњошколци у Великој Британији писали су саставе о значају Косова за Србију. На лондонским улицама освањивали су плакати који су позивали Британце „да се моле за Србију“.

Интелектуалци и публицисти, истакнуте личности политичког и културног живота Француске такође су апеловали да се хитно помогне исцрпљеној Србији, али исто тако да се подржи програм уједињења јужних Словена по окончању рата. Међу њима најагилнији били су Виктор Барер, а поред њега професор универзитета, историчар, Емил Оман. Министарство просвете је 1915. наложило да се у свим школама одрже часови о Србији да би се француски ђаци упознали са вековном борбом Срба против завојевача.⁷

У Италији, која још није била ушла у рат, они културни радници који су га заговарали, служили су се именима Србије и Црне Горе, не би ли приволели меродавне да се њихова земља прикључи силама Антанте. Из истих разлога Габриеле д'Анунцио је написао *Огу Србима*.⁷

Амерички новинар, социјалиста и левичар Џон Рид био је дописник њујоршког листа *The Metropolitan Magazine* из Европе, где је беснео рат. У августу 1915, заједно са својим сапутником, сликаром и илустратором Борманом Робинсоном, објавио је репортажу *Србија између бишака*, у којој говори о Србији као земљи смрти. Њихов водич, кога Рид именује „Џонсон“, био је др Војислав Јовановић, доцент упоредне књижевности на београдском универзитету, књижевник и научни радник. Путовање по Србији је трајало од априла до октобра 1915, када су Рид и Робинсон упознали људе и опустошене српске крајеве које су били окупирали Аустројанци. У априлу били су сведоци да је 100.000 људи оболело од пегавог тифуса и да је сваког дана умирало њих 1.000. „У фебруару је морало бити ужасно – стотине на самрти, у делиријуму, у блату на улицама, услед недостатка болница,“ писао је Рид о својим утисцима за време боравка у Србији. Уверили су се како је пегавац косио и по иностраним медицинским мисијама, да је умрло 200 српских лекара, од 400 колико их је било кад је рат започео. Од ове болести коју преноси ваш, исто тако умрло је и 50 свештеника који су причешћивали умируће...⁸

На млађег сина познатог америчког милијардера Рокфелера, оставиле су дубок утисак ове потресне слике из Србије.

Још један амерички новинар био је хроничар рата на Балкану – Фортије Џонс. Збивања у Србији верно је дочарао у својој књизи *With Serbia into exile*.⁵

Русија је била земља са апсолутистичким и антидемократским царским режимом. Кад је започео светски сукоб већ су у току биле *Штолићинове* замашне друштвено-политичке, економске и војне реформе, које су ратом биле прекинуте. У Русији је такође био веома изражен свесловенски дух, па је било разумљиво да је показала велику солидарност са Србијом. На организовању помоћи српском народу нарочито је била ангажована руска интелигенција и аристократија.

У Москви, Петрограду, Одеси и Кијеву, али и другим већим градовима у Русији оснивани су словенски комитети који су прикупљали најразноврснију помоћ за Србију. Одмах се у ову акцију укључило Руско друштво Црвеног крста (РДЦК) као и Словенско добротворно друштво са седиштем у Петрограду.

Словенско добротворно друштво, попут Српског потпорног фонда у Великој Британији, прикупљало је средства и добровољне прилоге, не само за храну, одећу и обућу, већ и за формирање болница. Оне би требало да са опремом, лекарским и другим медицинским особљем оду у Србију. На тим пословима нарочито су се истакле две даме, из највиших кругова руског друштва – Ана Павловна Хартвиг и књегиња Марија Константиновна Трубецки.⁷

„Странци су писали врло много о великој трагедији српског народа деветсто петнаесте године; ми смо тек врло мало... У описима странаца више је посматрања и саучешћа, у нашим мора бити више осећања и бола. Ми смо подносили, они су само посматрали. Ако су, којим удесом, и поделили тешку судбину одступања са нама, они су поднели само физичке али не и душевне тегобе“.⁹

Русија је спасла Србију

Мање се зна да је помоћ Русије Србији, на почетку Великог рата била изузетно значајна и велика. Због тога се може рећи да је Русија спасла Србију.

Изгледа да су **госпођа Ана Павловна Хартвиг, књегиња Марија Константиновна Трубецки** и **доцент др Сергеј Квинтилијанович Софтеров**, хирург, биле три најважније и кључне личности у

организовању те помоћи. Ниш, град у средишту Балкана, раскрсница путева који спајају Исток и Запад, привремено услед ратних операција претворен у српску престоницу, био је центар тих збивања.

Већ почетком рата у Ниш стиже др Софотеров у својству опуномоћеног представника Руског друштва Црвеног крста (РДЦК). Осим тога, њега је руско Министарство иностраних послова (МИП) ставило на располагање српској врховној команди.^{10,11} Дошавши у Србију формирао је медицинску екипу састављену од пет медицинских сестара упућених уз материјалну помоћ и посредством госпође Хартвиг. Супруга преминулог руског амбасадора у Србији, Николаја Хенриковича Хартвига, у сарадњи са РДЦК, упутила је у Србију 100.000 рубаља, болнички материјал, лекове, болесничко рубље и постелину. Медицинска екипа на челу са др Софотеровом прикључила се Првој и Петој резервној болници српске војске које су радиле у Нишу, углавном на хируршком збрињавању рањеника.

Крајем 1914. године, на иницијативу кнеза Григорија Николајевича Трубецког, новоименованог руског амбасадора у Београду и његове супруге Марије Константиновне, формиран је *Комитет његовој помоћи Србији и Црној Гори при императорском руском посланству у Србији*. Кнез Григориј Николајевич Трубецки, рођен 1873. у Петрограду, био је саветник на двору руског императора од 1904, а на раду у МИП-у од 1895. године. Син кнеза Николаја Петровича Трубецког, такође, активног саветника на царском двору и мајке Софије Алексејевне, завршио је високи курс наука на Императорском московском универзитету, са дипломом првог степена. Од 1912. године наменован је за вице-директора Првог департмана Министарства иностраних послова. После смрти амбасадора Хартвига, 1914, постављен је за императорског посланика и изванредног и опуномоћеног министра Русије у Београду. Оженио се Маријом Константиновном рођеној Бутеновој, ћерком капетан-лајтнанта ратне морнарице Бутенова.¹²

Сва помоћ прикупљена у Русији, одлазила је за Србију преко поменутог комитета. За председника наменован је епископ нишки Доситеј, а чланови тога тела били су и: кнез и кнегиња Трубецки, В. Н. Штрэндман, први секретар руског посланства и заменик амбасадора у Београду, потпуковник Новиков (задужен за економске послове), др Софотеров (задужен за медицинске послове).¹⁰ Кнегиња Трубецки дала је свој лични прилог од 100.000 рубаља. Са формирањем овога Комитета почели су да пристижу у

Србију конвоји санитетског материјала, рубља и лекова, одеће и обуће (200.000 топлих одела и 50.000 кратких бунди), па чак и оружја, дунавском речном флотилом под командом адмирала Веселкина.¹¹ Поменути Комитет био је главно руководеће тело које је координисало рад свих руских добротворних медицинских мисија у Србији и преко којег су обезбеђивана финансијска средства за њихов рад.

У децембру 1914, књегиња Трубецки, извештава руски МИП о раду Комитета и стању у Србији – и „крајњем недостатку медицинске и санитетске помоћи рањеницима“. Захваљујући овој интервенцији, 15. јануара 1915, кренула је у Србију мисија *Огред РДЦК и љубави Москве*, ради пружања хируршке и медицинске помоћи српским рањеницима и болесницима, о чему је председник Главне управе руског Друштва Црвеног крста известио министра спољних послова А. А. Нератова.¹³

Мисију су чинила 34 лица: књегиња Трубецки као помоћница управника болнице, пет лекара, 11 милосрдних сестара (московска Иверска општина), секретар, шеф рентген кабинета, два монтера, десет санитарца и неколико помоћних радника. Маршрута путовања: Кијев – Раздељнаја – Кишињев – Унгени руски и даље кроз Румунију у Србију.¹⁴

Претходно, писмом послатом 9. јануара 1915, књегиња је захтевала интервенцију руског МИП-а код владе у Софији, како би конвој могао да прође кроз Бугарску, јер је пловидба Дунавом била отежана експлозијама мина у Прахову и Турн Северину. Биле су јој такође потребне информације да ли би у том случају, пролаз кроз Бугаску био бесплатан или би мисија имала и додатне трошкове. Не знамо колико је мисију коштао тај пут, али она је срећно стигла на своје одредиште.¹⁵

Трећег дана по доласку мисије у Ниш, 27. јануара 1915, кнез Трубецки се обратио новопостављеном министру спољних послова, Сергеју Димитријевичу Сазонову. Обавестио га је о све већем броју болесника од тифуса (пегавца и повратне грознице), трбушног тифуса, шарлаха и дифтерије. Разбуктавању епидемије погодују избеглице из окупираних српских градова који у огромном броју пристижу у Ниш, и „напослетку прикупљање заробљеника од којих су многи болесни или потпуно изнурени – све је то стварало повољну основу за брзо ширење болести. За борбу са њима српска влада била је потпуно беспомоћна. Нема лекара, нема до-

вољно санитарца, а сада се примењују искључиво мере изолације болесних од здравих... као зграда за смештај болесника служе коњушнице. На слами и на поду ваљају се они који умиру, а упоредо са њима и они већ претворени у лешеве. Ту се налазе и здрави који слободно шетају улицама, преносећи свуда заразу“.¹⁶

Писмо кнеза Трубецког било је својеврсна анализа медицинске и епидемиолошке ситуације у Србији. Он у њему апелује код Сазонова да се својим ауторитетом заузме за српску ствар и обавести императора за догађаје на балканском ратишту, да би се што пре упутила нова помоћ Србима. Сазонов је проследио писмо, а цар Николај II Романов је на маргини нотирао – „Треба нечим помоћи!“¹⁶

„Сва та факта указују на неопходност најенергичније и планске борбе са епидемијама. Својим средствима Србија апсолутно није у моћи да изађе накрај с тим задатком. Као што сам већ јавио телеграмом, за целу Србију постоји само 445 лекара, убрајајући и старце и недоучене лекаре. Ако се узме у обзир да опслужују српску војску од 200.000, укључујући и 60.000 ратних заробљеника, а осим тога одржаваће болница за рањене, онда није чудновато да је цивилно становништво препуштено својој судбини, а тешки услови погодују ширењу епидемије, што све заједно ствара стратешку опасност за српску војску. И грађанска и војна власт, по навици, боре се са опасношћу само онда када је она већ наступила, а у садашњем тренутку крајње су забринуте тим положајем и позивају у помоћ стране државе. Пре свега, као и увек, они чекају ту помоћ од Русије, како због тога што нико као ми не прима к срцу њихове недаће, као и због тог разлога што се француски и енглески лекари много теже споразумевају с болесницима и администрацијом. Тиме су условљени моји захтеви о што скоријем слању овде, 50 лекара, из броја које смо заробили, словенског порекла, а којима би било обезбеђено 400 до 600 динара месечно“.¹⁶

По доласку у Ниш руски мисионари на челу са књегињом формирали су Московску хируршку болницу у недовршеној згради нове нишке гимназије. Болница је располагала амбулантом, рентгенским и стоматолошким кабинетом. На чело болнице наименован је, старији и искусни хирург др Сироткин.¹⁷ Лекар у болници био је и један Србин који је медицину завршио у Русији, др Арсеније Цуверовић.^{5, 11}

Претпоставља се „у данима који наступају, када буде сасвим готова зграда, да се отвори болница за рањенике, од којих може бити примљено до 350 људи. Сада, пак, део персонала биће посебно подељен за болницу за заражене, смештене у баракама...“⁶

У фебруару 1915. епидемија пегавог тифуса достигла је у Нишу велике размере. Градом су лутале избеглице. Импровизоване болнице у реквирираним зградама биле су претрпане тифусарима и рањеницима. Људи су умирали на улицама, није било ни једног дана без смрти од пегавца.

Руси су из састава московске хируршке болнице издвојили посебан епидемиолошки одред и формирали одељење за заражене са 150 постеља, кога су сместили у бараке заостале из Балканских ратова код железничке станице.^{11, 17}

Негујући болеснике, особље овог одреда, разболело се од пегавца и оздравило, укључујући и шефа одељења докторку Марцинкевич. Наставила је да ради и поред исцрпљености у периоду реконвалесценције. На жалост, лекар др Барабошкин подлегао је болести и био један од првих жртава епидемије.¹⁷

Ситуација у Нишу захтевала је одлучно и ефикасно сузбијање епидемије. Због тога Руси шаљу нову клиничку болницу за заражене са 500 кревета, изузетно добро опремљену, коју су финансирали РДЦК, Александринска општина број 3 и Е. М. Терешченко прилозима у новцу. Шеф болнице био је доц. Др Н. Спаски, и у њој је радило још седам лекара и 40 медицинских сестара.¹⁷ Тиме је *Комитет за помоћ Србији и Црној Гори при императорском руском посланству у Србији*, добио нове и свеже снаге за борбу против заразних болести.

Организација здравствене заштите у Нишу била је у рукама руских хуманитарних мисија. Доцент др С. К. Софотеров био је шеф здравствене заштите у граду и главни консултант свих руских болница у Србији.^{10, 11, 17} Ниш је имао централну амбуланту, али је због бољег пружања здравствених услуга становништву, град подељен у организационом и функционалном смислу на четири дела.^{10, 11, 17} За сваки од тих рејона био је задужен по један лекар. Четири лекара је располагало знатном количином дезинфекционих средстава, за приватне станове и установе. Они су пружали бесплатну медицинску помоћ, бесплатно издавали лекове за становништво и избеглице. Обилазили су сва села где се појавио извор заразе, примењивали хигијенско-превентивне мере,

остављајући фелшера или медицинску сестру са лековима и дезинфицијенсима. На тај начин руски лекари обишли су 125 села, у радијусу од 80 km. Сувопарни статистички подаци су изгледали овако: са пет лекара, шест сестара и једним апотекарком извршено је 4485 прегледа, по кућама и вароши, 3015 по селима и урађено 460 дезинфекција.¹⁸

Ради боље и ефикасније здравствене заштите становништва овога подручја, Комитет је одлучио да укључи у процес рада и представнике града Ниша и угледне Нишлије. Образовао је *Руско-српску градску лекарску помоћ*, у који су осим чланова Комитета улазили потпуковник др Жарко Трпковић, затим градоначелник Ниша, префект полиције и пет младих лекара словенског порекла, приспелих из руског заробљеништва: доктори Коста Живановић, Ђорђе Милић, Крста Грабовачки, Милан Јовановић, а пети је остао непознат.¹¹ Из Русије стигли су специјалисти за дезинфекцију: два фелшера, фармацеут и осам санитараца.¹⁰ Ево како је *Полиџика* (15. маја 1915.) извештавала о раду, савременим речником речено, нишког Дома здравља и Хитне помоћи у ратним условима: „При Руској мисији у Нишу налази се и главни магацин санитетског и медицинског материјала, белог рубља и др; централна апотека у школи код Саборне цркве и бесплатна чајница код железничке станице. Медицинска дежурна станица српско-руске градске мисије налази се у основној школи код Саборне цркве. Ту су установљена стална ноћна дежурства. У случају велике потребе може се тражити помоћ лекара и по телефону српско-руске лекарске помоћи, који одмах долази кући“.⁵

Комитет је такође формирао четири кухиње капацитета од 2500 obroka дневно, прихватилиште за децу и избеглице за 200 особа, а у манастиру Св. Петка санаторијум за оболели персонал мисија.¹⁷

Од постојећих лекара, сестара и болничара који су били у саставу мисија, Комитет је образовао медицинске екипе које је слао у борбу са епидемијом у различите делове Србије и Црне Горе, тамо где је помоћ била најпотребнија. У пролеће 1915. образовали су две екипе. Једна је отишла на Косово, у манастир Дечане. Ту су формирали болницу са 150 постеља, на челу са лекаром Невским, једним фелшером и шест медицинских сестара. Друга екипа је отишла у Црну Гору, у Чајниче, са такође шест сестара, шефом – лекаром Сергентичем и 150 кревета.¹⁷ Ваљало би подсетити да су се сви медицински одреди и болнице из састава руских

добротворних медицинских радника у Србији, издржавали средствима којима је располагао толико до сада помињани Комитет.

У шумама око Ниша подигнут је санаторијум за децу оболелу од туберкулозе, којима је био потребан хигијенско-дијететски режим. Комитет је такође пружао помоћ српском Црвеном Крсту и становништву низа градова шаљући вагоне прехранбених производа. У Београду је радила народна кухиња са 3000 obroka дневно, коју је финансирао Петроград.^{10, 17}

Некако у исто време у Србију долазе две болнице *Словенској добротворној друштва* на чијим челу је била госпођа Савињин.⁷
¹⁷ Једна се упутила у Ваљево, под руководством доцента др Николаја Ивановича Сичева. Ваљево је био центар зараженог подручја у западној Србији, где су напори српских лекара и медикаинара уз помоћ припадника страних медицинских мисија у лечењу рањеника и сузбијању епидемије пегавог тифуса постали легендарни. Сичев је већ 9. фебруара 1915. јавио Петрограду да су тог дана од „епидемије умрла 22 српска лекара“.⁷ Тадашњи управник српске војне болнице у Нишу (Ђеле кула) Владимир Станојевић, навео је да је од различитих заразних болести умрло 157 српских лекара, од којих 124 само од пегавца.⁷ Било како било, очигледно је да су губици међу лекарима и осталом медицинском особљу били изузетно велики.

Касније је ова болница отишла у Крагујевац. Друга болница *Словенској добротворној друштва* после рада у Србцу, одлази у Ваљево.^{17, 19}

Хуманост без граница

Велика Британија била је једна од првих земаља савезница која је упутила добротворне медицинске мисије у Србију. Изванредна самарићанска делатност ових мисија везана је, пре свега, за рад жена лекара и хирурга које су дале велики допринос Србији да се ублаже патње у ратним болницама и прихватилиштима за оболеле од заразних болести, пре свега од пегавца.

Британске медицинске мисије издвајале су се по томе што је у њима био највећи број жена – лекара, медицинских сестара, болничарки, возача и административног особља. Најистакнутије међу њима биле су јединице *Болница жена Шкотске* (SWH) и јединице које је у Србију упутио и опремио *Српски њошторни фонд* (СПФ).

Федерација жена Шкотске, на чијем се челу налазила легендарни единбуршки хирург др Елси Инглис, организовала је специјалне болнице за ратну службу – *Болнице жена Шкотске*. Докторка Инглис била је посвећена идеји да би жене требало да имају свој део одговорности и своју улогу у рату, пре свега као пожртвоване и хумане раднице, чија је претходница била Флоренс Најтингел. Пламен њенога дела сада су оне одржавале.

Октобра 1914, др Инглис послала је писмо уреднику листа *Times*. Између осталог написала је: „Ваше је становиште да су Србима потребна ћебад и одећа, али ми смо сазнали преко пријатеља да они немају ни завоје ни други санитетски материјал, због чега се рањеници могу превијати само једном у три четири дана. *Национални савез друштва за љубав жена* је започео свој програм за опремање и слање болничких јединица у оне зараћене земље којима су највише потребне. Ове болнице које ће се звати *Шкотске женске болнице за инострану службу* (јер је програм започео у Шкотској) **помагали су људи и жене свих вера и партија**. Болница коју смо спремили за Србију кренуће, надамо се, у току следећих неколико дана. **Хоће ли сви они који саосећају са нама и желе да одуже део нашег дуга који савезници дугују храбрости и истрајности Срба, послати своју помоћ што је брже могуће за опремање болница и сакупљање особља за одлазак у Србију?** Осим новца, нама ће добро доћи и ћебад и одећа и обућа, а нарочито завоји, јер не можемо све сами да обезбедимо за кратко време“. Од тада докторка Инглис почиње да живи само за Србе и свој живот посвећује једној идеји – „како да ублажи српску трагедију“.⁵

Прва јединица SWH под управом др Елионор Солто испловила је из Саутемптона и стигла у Крагујевац на Божић 1915. године.² Из Британије су понеле болничку опрему за 100 болесника, а по доласку одмах су примиле 250. До пролећа имаће 650.²⁰ Упркос примитивним условима и страхотама које су затекле у Србији, др Солто и њене сараднице лечиле су Србе и аустријске заробљенике са подједнаком пажњом. Ионако лоше здравствене прилике, због сталног прилива огромног броја рањеника, нагло су се погоршале епидемијом пегавог тифуса која се ширила као пожар. Драматичност збивања у Србији описује Џон Рид: „Мноштво рањених и болесних било је на улицама које су биле испуњене колима са воловском запрегом, на којима су лежали рањеници са

преломима, тешким ранама главе и трбуха, гангреном и промрзлинама, изложени леденој киши и мразу. Унутар болничких зидова било је још горе – на поду су, на простртим ћебадима, лежали збијени један до другог тешки рањеници поред болесника од пегавца, а неки међу њима већ су били мртви. Завоји су били прљави и данима нису били мењани“.⁸ Није било ни најосновнијег болничког материјала, завоја, инструмената, постеље и постељина, лекова и анестетика. Српски лекарски кадар био је десеткован, лекари и болничари страдали су у борбама или од заразних болести. Реквирисане су све иоле употребљиве зграде у градовима и селима. Фабрике, магацини, касарне, школе и манастири претворене су у болнице и прихватилишта за рањенике. Заправо цела Србија била је једна велика болница. Докторка Солто била је забринута размерама несреће која је погодила Србе. Све жене – припаднице јединице нису се обазирале на умор, херкуловски су радиле, али нису могле да прихвате све рањенике и болеснике од пегавца који су као река стизали у њихову болницу. Докторка Солто слала је телеграме молбе свом главном штабу у Единбургу и др Инглис, очајнички тражећи да јој се пошаљу болничарке и да се помогне Ваљеу. У Ваљеу, где је у једном тренутку било преко 5.000 болесника и рањеника, стопа смртности износила је 70% – умирало је 150 људи дневно.²⁰ Молбе су биле услышене. У мају 1915, др Инглис дошла је у Крагујевац, са госпођом Ивлин Хаверфилд и једном додатном јединицом болничарки као помоћ премореном особљу. Њен циљ био је не само да извиди стање, већ да замени исцрпљену др Солто која је у међувремену преболела дифтерију. Остала је задивљена радом Шкотланђанки, под руководством др Елионор Солто, која је основала три болнице – једну за хируршке случајеве, једну за пегавца и једну за повратну грозницу, трбушни тифус и друге ендемичне болести. Помоћ је била потребна и другим градовима у унутрашњости. Тако да су у лето 1915. у Србији радиле четири јединице СWX, већ поменути у Крагујевцу, у Ваљеу (др Алиса Хачисон), Лазаревцу (др Едита Холвеј) и Младеновцу (др Беатриса Макгрегор).²

Лечећи и негујући рањенике и оболеле, у првој заразној болници SWH др Елионоре Солто, умрла је др Елизабет Рос, 4. фебруара 1915, прва жртва епидемије међу младим Британкама преминулим у болницама у Крагујевцу. Умрле су и медицинске сестре, а међу њима прва Лујза Џордан, главна сестра SWH, Марга-

рет Фрејзер, Агнес Минишул, а касније Лорна Ферис и Мејбел Дирмер. Сахрањене су на крагујевачком Новом гробљу.⁵

Сахрани др Елизабет Рос присуствовали су изасланици: престолонаследника, владе, Врховне команде, Црвеног крста, а такође војни аташеи, сви лекари, представнице SWH, официри, многобројни грађани... „Она је као лекар дошла из Енглеске да спасава од смрти наше ратнике, па је и сама међу њима нашла смрт. После опела, пред црквом са покојницом се, на енглеском језику, опростио г. др Вој. Јовановић, доцент Универзитета“, извештавао је са сахране репортер најпознатијег српског листа (*Полиџика*, 4. фебруар 1915). Ево дела говора доцента Јовановића над одром др Елизабете Рос: „Ја бих, али бојим се да моје речи нису слабе да изразе наша осећања, изнео овде дубоку српску захвалност овој изузетној души, која је дошла издалека, у служби науке, да смањи српски бол и српска страдања и која је још једна енглеска жртва оборена као ратник, помажући ове рањене и болесне сељаке који су водили тешке битке као и њихови савезници Британци. Толико је наша туга и искрена, за губитком тако доброг пријатеља и добротвора, која је жртвовала свој живот спасавајући живот наших војника, али, као што рекох, нема мојих речи које би довољно изразиле ову тугу ...“⁵

Американка, госпођа Мејбл Грујић Данлоп, жена помоћника српског министра спољних послова Славка Грујића, писала је септембра 1914. леди Лејли Пеџет: „Како сам Вас често прижељкивала од свог доласка овамо... Ви сте анђео“.²⁰ Ово нежно писмо је госпођа Грујић упутила својој дугогодишњој пријатељици када је чула да ће она предводити медицинску јединицу СПФ за Србију. Њих две зближило је искуство током рада у једној београдској војној болници у балканским ратовима две године раније.

Средином новембра 1914. године, Прва јединица СПФ, под управом леди Лејле Пеџет, стигла је преко Солуна у Скопље, у ондашњој јужној Србији (данашња Македонија). Супруга сер Ралфа Пеџета бившег британског посланика у Београду, касније комесара британских мисија у Србији, била је ретко способни организатор. Чекала су је у Скопљу драматична збивања. Тамошња војна болница била је препуна рањеника са прљавим и загушљивим собама. Најпре је организовала чишћење просторија и њихову дезинфекцију, а затим се читава њена екипа ухватила у коштац са реком рањеника, која је пристизала са свих страна. Сви рање-

ници били су на носилима у страшно запуштеном стању, „прљави, а неки и веома исцрпљени. Многи се месецима нису пресвукли, а ране им нису биле превијане и по месец дана“.⁵ Главни лекар јединице био је др Џ. Т. Џ. Морисон, професор судске медицине на Универзитету у Бирмингему. Он и његове колеге хирурзи (за разлику од Болница жена Шкотске, овде је било и мушкараца) обавили су од децембра до фебруара 400 хируршких интервенција.²⁰ Тих дана били су принуђени да отворе амбуланту за лечење цивилног становништва – у Скопљу није радила ниједна грађанска здравствена установа. Имали су спорадичне случајеве болесника од заразних болести, дизентерије, трбушног тифуса, повратне грознице, тетануса, све док није букнула епидемија пегавца, у исто време кад и у целој земљи. Ситуација се није ништа мање разликовала, нити била мање драматична од оне у Ваљеву или Крагујевцу. Она је ушла у критичну фазу оног тренутка када је из строја избачено 90% особља које се поразбољевало од пегавца. Заразила се и леди Пеџет и професор Морисон. На сву срећу, оздравили су, али у априлу 1915. леди Пеџет је отишла на опоравак у Швајцарску и Британију.

Полиџика (21. април 1915) на првој страни објавила је њено писмо са насловом „Опроштај леди Пеџетове“ и поднасловом „Писмо племените Енглескиње упућено нашој јавности“. Ево почетка тога писма: „При одласку осећам потребу да се од срца захвалим целокупном српском народу свима и свакоме, малима и великима подједнако, на пријатељству, љубави, пажњи и нежности са којима су се опходили према мени за све време моје болести. Дуго и много би било кад бих почела ређати овде понаособ све оне многобројне знаке указаног ми пријатељства и поштовања. Ја то сада не бих била у стању ни да учиним, а изгледало би ми донекле и нескромно. Сем тога многи од њих су тако дирљиви, тако спонтани, тако интимни, тако упућени од срца срцу, да говорити овако отворено о њима изгледало би ми обесветити једну свету ствар. Тога ради молим све своје и познате и непознате пријатеље да приме моју најискренију и најдубљу благодарност на свему указаном ми добру. Нека је хвала свима онима који су ме се сећали... Жалим што нисам у могућности због краткоће времена сваком понаособ да се писмено или усмено захвалим, већ сам упућена силом околности да то учиним овако колективно...“²¹

Зараза је ускоро достигла застрашујуће размере, ширећи се целим Скопљем, не заобишавши ниједну јединицу, импровизовану болницу или касарну.

После опоравка, у јулу 1915, леди Пеџет се вратила у Скопље да би поново била на челу болнице.

У пролеће 1915. године и Друга јединица СПФ – јединица Виборн (средства за њу прикупила је леди Корнелија Виборн) стигла је у Скопље. Леди Виборн, припадница највишег британског друштва, донела је својих 30.000 франака и 50.000 франака, као поклон британске владе. Она је дошла да замени болесну леди Пеџет, али и као појачање њеној јединици, због ширења епидемије пегавца у Скопљу и ондашњој јужној Србији.^{5, 20}

Трећа јединица СПФ под вођством госпође Мејбл Сент Клер Стобарт упловила је у солунску луку у априлу 1915. године. Кратко се задржала у Скопљу, посетивши јединицу Лејле Пеџет. У Нишу, су њу и њеног супруга, благајника јединице, примили српски званичници, а затим је наставила пут у Крагујевац. Радило се о веома великој и изузетно добро опремљеној болници која је наликовала на градић са шездесетак шатора. Поред шатора било је 300 постеља, са постељином и ћебадима, кухињска опрема, велика количина лекова, санитарски материјал, апарати за дезинфекцију, преносна купатила са нужницима и неколико амбулантних кола. Иако је Трећа јединица СПФ дошла у време када је епидемија пегавца била на врхунцу, госпођа Стобарт и главни лекар др Мејбел Кинг Меј предузеле су све мере предострожности за заштиту од ове заразне болести. Све те мере уродиле су плодом, те се пегави тифус никада није појавио међу пацијентима болнице мадам Стобарт. Остаће запамћена и по томе што је иницирала отварање низа друмских диспанзера широм Србије, у циљу пружања медицинске помоћи цивилном становништву и боље контроле ширења заразних болести, што су српске власти свесрдно подржале.⁵

Брачни пар лекара – Беријеви, др Џејмс, хирург, члан Краљевског хируршког друштва, и његова супруга, др Меј Дикинсон, анестезиолог, познавали су госпођу Грујић Данлоп. Одмах су реаговали на њен позив за медицинску помоћ Србији. Њих двоје, уз свесрдну материјалну подршку Лондонске краљевске болнице, у којој су радили, образовали су једну санитарску јединицу спремну да пође у неизвесност – у Србију. Ова јединица, познатија под именом *болница Бери* или *мисија Бери*, пошла је на своје одредиште у

Врњачку Бању, захваљујући добровољним прилозима појединаца, али исто тако СПФ и британског Црвеног крста. Ти прилози омогућили су јединици да се снабде потребним болничким материјалом и лековима. Услови за рад болнице у Врњачкој Бањи били су много бољи од оних у Скопљу, Крагујевцу или Ваљеву. Бања није оскудевала, пре свега, у минералној води, коју су због топлоте користили за дезинфекцију великих размера, која је у време доласка јединице била потребна, али и за загревање просторија. Болница је имала и одличне услове смештаја – напуштени казино, и пространу зграду са извором минералне воде, познату *Терапију*.²⁰ Лако су то претворили у светле болесничке собе и у све оно што је у ратним условима заиста личило на једну озбиљно организовану болницу. Такође, подигли су бараку са 50 постеља која је служила за изолацију болесника и сумњивих случајева. Строге мере контроле и дезинфекције одеће, за кратко време отклониле су опасност која је запретила. Највећи успех ове јединице био је тај што се ниједан припадник Беријеве болнице није разболео од пегавца, нити иједан болесник. Мере које су биле уведене учиниле су да се епидемија није проширила, једино у Врњачкој Бањи. Од почетка свог доласка, др Бери је инсистирао да се стриктно спроводе мере дезинфекције и дезинсекције (депедикулације). „Уништење вашки значи искорењивање пегавца“, што је чинило особље заједно са још двојицом аустријских заробљеника.⁵

После завршетка рата, брачни пар Бери су основали посебан Фонд за стипендирање усавршавања југословенских жена лекара и медицинских сестара у Британији.²

Британски војни санитет послао је српској влади, као помоћ у борби против епидемија, војну медицинску мисију на челу са пуковником Вилијамом Хантером. Њу су сачињавали, поред потпуковника Стамерса, још тридесет лекара. Имали су посебан задатак – заустављање епидемије пегавог тифуса у Србији.

Пуковник Хантер био је признати научник у свету. Завршио је медицину на Универзитету у Единбургу, а усавршавао се у Бечу, Лајпцигу и Стразбуру. У Истраживачкој лабораторији у Кембриџу, посветио се проучавању пернициозне анемије (*Hanterov glossitis*). Велики рат га је затекао у болници Милосрдног крста и Болници за инфективне болести у Лондону.

Почетком марта 1915. године, Хантер је дошао у Ниш и одмах је известио своје претпостављене у британском војном сани-

тету, да је у Србији „ситуација веома тешка“ и затражио да се најхитније пошаље даља медицинска помоћ.⁷ Лекари британске војне медицинске мисије учествовали су на оснивачком састанку *Међународној одбору за увођење санитарних мера за сузбијање заразе* у Нишу, којим је председавао сер Ралф Пеџет, а којем су присуствовали представници готово свих британских болница (мисија) у Србији, али и представници осталих мисија савезничких земаља (видети касније у тексту!). У начелу, одредили су стратегију борбе против пегавца. Главни део задатка поверили су пуковнику Хантеру и његовим сарадницима.¹⁰

Прва мера коју је предузео пуковник др Хантер била је прекид комуникације између фронта и позадине (унутрашњости земаља). Иза борбених линија формиран су карантини у којима су задржавани сви сумњиви случајеви. Сва одсуства из војске била су прекинута. Потпуковник Стамерс домишљато је искористио обичну винску бурад за дезинфекцију и депедикулацију одеће и ћебади („српско буре“).²⁰ На српској железници завели су драконске мере. Саобраћај је био обустављен. За то време, са луксузних вагона уклонили су тапацирана седишта и заменили их дрвеним. Вагоне су свакодневно чистили и дезинфиковали. Спровели су у току тог периода масовни програм дезинфекције и дезинсекције (депедикулације) свих зграда и просторија, које су служиле јавном окупљању грађана (хотели, кафане, ресторани...). Крајем јуна 1915, захваљујући овим мерама, у Србији није више било новооболелих од пегавца.

Пуковник Хантер каже у својој књизи *Serbian epidemics of typhus and relapsing fever in 1915*. (Лондон 1920), осврћући се, између осталог, на злочине које је извршио непријатељ, да то није био рат против Србије, већ казна и њена егзекуција. „Против српског народа има се наступати без осећаја хуманости и племенитости“, гласила је једна од наредби аустро-немачкој војсци која је окупирала земљу, а што је Хантер такође забележио.⁵

Санитетски капетан и командир српског санитетског воза број 5 за дезинфекцију, др Милутин Копша (био је потчињен др Хантеру и његовим сарадницима), упутио је из Крагујевца, 25. маја (7. јуна) 1915, шефу британске војне санитетске мисије у Србији, писмо следеће садржине: „Пре свега, молим Вас примите моју најдубљу захвалност за безбројну пажњу коју сте ми Ви, као и остала господа из Ваше мисије несебично пружали. Познате су

изузетне активности Ваше мисије за добробит наше домовине и признате са свих страна и од стране начелника нашег санитетског одељења. Желео бих даље да Вас уверим како је наша радост била велика када смо чули за Ваш долазак и када смо могли да Вас поздравимо, и сада, када се опраштамо од Ваше мисије, наше осећање захвалности је двоструко веће“. На крају свога писма др Копша вели: „... Неповољан географски и политички положај наше домовине довео је дотле да је велики британски народ, све до времена садашњег светског рата, гледао на нас кроз наочаре направљене у Аустрији, Мађарској и Немачкој, које су омогућиле да се појавимо и у најомраженијем светлу. Сада, кроз Вашу посету куцнуо је час да се те наочаре разбију заувек. Ви сте видели наш народ онакав какав је он у стварности и због тога смо ми и радосни и захвални. Ми смо одувек познавали и дивили се британском народу, а сада смо научили и да га волимо. Молим Вас, пренесите ово осећање Вашем народу. Надам се да ће оно наићи на одговор и желим да узајамност овог осећања створи основу за искрено и дуготрајно пријатељство између наша два народа“.²

Да закључимо. У лето 1915. године, у Србији су радиле четири пољске болнице жена Шкотске (Крагујевац, Ваљево, Лазаревац и Младеновац), две велике јединице *Српској њошторној фонда*, у Крагујевцу и Скопљу, *Болница Бери* у Врњачкој Бањи, болница британског Црвеног крста (капетан др Бенет) у Врњачкој Бањи, још једна у Скопљу (др Хауард Грин Бари, Канађанин, шеф хируршког одељења) и велика Британска војна болница за инфективне болести у Београду под командом вицеадмирала Тробрлица, која је углавном служила за лечење савезничких војних лица.²⁰ У њима је радило преко 600 жена добровољаца – лекарки, медицинских сестара, неговатељица и болничарки.

У јесен 1915. године, са надирањем великих аустро-немачких непријатељских снага са севера и бугарских са истока и окупацијом Врања, пресечена је комуникација са Грчком. Војска и народ повлачили су се према Косову и даље преко Проклетија, ка Албанији. Било је то, како је оцењивао дописник *Timesa*, „као да је Србији сломљена кичма“.²⁰ Издата је наредба за евакуацију и страним медицинским мисијама. Већина њих, на челу са др Елси Инглис одбила је да изврши ову наредбу, леди Пеџет у Скопљу, такође. Сви покретни болесници били су отпуштени, чак и они тешко покретљиви – нису смеле дозволити страх код

пацијената, да ће бити препуштени на милост и немилост непријатељу, јер „ако ћемо помагати Србима, сада морамо остати на својим местима. Ми смо лекарке и болничарке – ни под којим условима не можете нас натерати да напустимо рањенике у нашим болницама. Нисмо овамо послате да се повучемо на први знак опасности“!²⁰

Окупација је затекла др Елси Инглис и њене сараднице у Крушевцу, а леди Лејлу Пеџет у Скопљу. Почетком 1916. године, ове две велике српске добротворке репатриране су у Британију.

Трећа јединице СПФ са седиштем у Крагујевцу се поделила. Један њен део, на челу са госпођом Стобарт, на наговор др Лазара Генчића, ондашњег шефа српског војног санитета, издвојио се из њеног састава и припојио санитету Прве шумадијске дивизије. Тако је била рођена *Лејшећа болница јосиође Сџобарџи*, која се повукла преко Албаније.

Амерички лекар спасао Београд

У августу 1914, готово одмах по избијању Великог рата, амерички Црвени крст (АРЦ), почео је да регрутује лекаре за рад у оним деловима Европе који су били најтеже погођени масовним сукобима. Манијакална енергија младог хирурга др Едварда Рајана (имао је тек 31 годину) је баш оно што је било потребно америчком Црвеном крсту. Он се пријавио као добровољац за рад у Србији. „Дивљи борбени Ирац, који је без прекида скакао у ватру ... Апсолутно неустрашив, коцкајући се са смрћу, радио је велики посао, високо држећи у руци блиставу бакљу америчког добротворства“. кроки је његовог портрета. Дипломирао је медицину 1912. у Њујорку на Универзитету Фордам, стажирао је и радио као лекар у болници светога Винсента на Менхентну и у окружној болници у Бруклину.²²

Авантуристичког духа није желео миран живот њујоршког лекара, те се пријавио као добровољац Стејт департамента за одлазак у Мексико да би помогао у евакуацији америчких грађана затечених бурном мексичком револуцијом. Извукавши једва живу главу из ове авантуре, чекала га је нова – Србија. Био је рођени лидер и организациони геније. Његови сарадници, припадници мисије АРЦ-а, ишли су за њим свуда и радили све што је захтевао, јер су знали да он ни од себе не би тражио мање. Доктор Ра-

јан им је био инспирација, могли су онда да исцеде и последњи атом снаге из себе, да би задатак био извршен.

Средином септембра 1914, пошто је обезбедио донацију за медицински материјал који ће му бити потребан, од једне добротинитељке – госпође Хелене Катли Џенкинс, др Рајан је стигао у Београд. Болница АРЦ заузела је напуштену зграду Главне војне болнице. Ево неколико реченица из чланка британске добровољне болничарке Емили Симондс објављеног у *Washington postu* (17. јануар 1915): „Долазак америчке екипе под руководством др Едварда Рајана била је богом дана помоћ за Србе, јер у то време кад су они стигли ми смо били спали на последње комаде одеће и живели смо од последњих следовања хране. Све до доласка др Рајана и његових америчких болничарки болница је била у непрекидној опасности од артиљеријске ватре. Прво што је учинио др Рајан, било је да развије огромну америчку заставу преко зграде. Одмах смо стекли поштовање и услови су се одмах променили.“ У једном ранијем интервјуу за исти лист (15. јануар 1915) болничарка Симондс овако то описује: „Доктор Рајан је постао прави национални херој у Србији и само захваљујући томе што је развио америчку заставу преко болнице, Београд је остао читав“.²²

За време бомбардовања Београда, обилазио је разорене делове града, болничким аутомобилом и спасавао рањенике оперишући их касније у болници.

New York Times (31. јануара 1915) објавио је интервју са госпођом Мејбл Грујић Данлоп, под насловом *Амерички лекар спасао Београд*, где она каже: „Чини ми се да је др Рајан заиста спасао Београд од уништења. Када су Американци стигли у граду је било око 15.000 сиромаша. Пошто су се српске војне снаге повукле из Београда, др Рајан је био једини преостали ауторитет. Командовао је снабдевањем на лицу места“.²² Госпођа Грујић Данлоп даље наставља: „Доктору Рајану нису били поверени само рањеници већ и брига о женама и деци и другим цивилима и он је морао да одржава и ред у граду. Он је то могао да чини зато што су му се људи обраћали у невољи. Када су чуле да Американци одржавају ред у болници, жене су гомилама похрлиле ка капијама болнице молећи да буду примљене. Сасвим је извесно да је др Рајан од прве уливао поверење“. Интервју се завршава њеним приказом два писма која је примила од свога супруга, помоћника српског министра спољних послова, у коме он пише да је др Ра-

јан преузео улогу српског конзула и „да је спасао Београд и његово преостало становништво када су Аустријанци заузели град и ... у присуству америчког министра и других високих званичника др Рајану захвалио је престолонаследник на непроцењивим услугама које је пружио Србима“;^{5,22} Србија је постхумно одала признање др Рајану уручивши му за његов рад орден Белог орла.

Иако је само после неколико месеци боравка у Београду био слављен као национални херој, др Рајана су у Србији тек чекала искушења. По окупацији Београда (2–15. децембра 1914), био је аустријски ратни заробљеник. Пошто су га брзо ослободили, наставио је да руководи болницом АРЦ-а у Београду. Када је епидемија пегавца погодила Београд у марту 1915, одневши животе хиљада људи, др Рајан је организовао свој амерички Црвени крст за борбу против пошести. Пегавца је покосио двојицу његових колега: др Ернеста Пендлтона Магрудера из Вашингтона и др Џејмса Френсиса Донелија из Бруклина у Њујорку и избацио из колосека др Рајана на више недеља, када је још једном доживео искуство блиске смрти. Он је сам касније признао, да га је упркос искуству из Мексика (изводили су га на стрељање и поново враћали са губилишта, равно тринаест пута узастопце, док га нису ослободили) напад пегавог тифуса примакао ближе гробу него што је икада био. Упркос високој температури обављао је своје дужности, па је тешко болестан дочекао Џона Рида и показао му болницу.

Амерички Црвени крст послао је др Рејнолд Кирби Смита да замени оболелог Рајана. Кирби Смит изјавио је *New York Times* (17. јун 1915) да је „велика епидемија била под контролом као резултат метода које је увео један Американац (др Рајан) и други лекари“. Кирби Смит додаје да је „цела земља била једна велика болница“, а да је болница АРЦ-а у Београду била пренатрпана са преко 1500 болесника. На питање новинског репортера колико је било жртава пегавог тифуса, он је рекао „да на то питање никада нећемо тачно одговорити. Умирала су на хиљаде и њихов укупан број нико не зна“. Изгледа да је у марту 1915. у Београду било 1000 новооболелих, а свакодневно је умирало 50 Београђана.⁵

До октобра 1915, др Рајан се довољно опоравио да опет преузме контролу над болницом АРЦ-а, коју ће водити до октобра 1916. Осим што је спасао на хиљаде Срба од пегавца, др Рајан и његово особље извршили су преко 8000 операција и координирали програм помоћи Црвеног крста за хиљаде српских избеглица, расутих по целој земљи.

О овим догађајима главна сестра Рајанове болнице Мери Гледвин написала је дневник који је објављен тек 1982. године под насловом *A Red Cross Nurse in Belgrade*, у редакцији историчарке Присиле Хардинг.⁵

Био је шкрт на речима, о својим авантурама ретко је говорио. Други су, запањени његовим потпуним недостатком страха – чинили то уместо њега. И тако је легенда о Едварду Рајану била рођена.

Још једна болница АРЦ-а радила је у Ђевђелији 1915. године са др Ернест Магрудером, главним лекаром и др Џејмс Ф. Донелијем, шефом одељења. Незаобилазне су личности др Џона Кара и Леона Вајса, који су такође умрли 1915.

Доктор Алберт Кук умро је од трбушног тифуса у Ваљеву исте године. Као лекар АРЦ-а вршио је вакцинацију српске војске од ове заразе. Разболео се јер је одбио да прими вакцину, сматрајући да је вакцина потребнија српским војницима који бране своју отаџбину. Епитаф на његовом гробу у Ваљеву гласи: „Нема веће жртве од оне када човек да и свој живот за свога пријатеља“.⁵

Џон Фротингам, супруг Јелене Лозанић, кћерке Симе Лозанића, српског академика и професора универзитета, послао је у јесен 1914. у Скопље модерно опремљену хируршку болницу, са персоналом, као лични поклон. Болница је располагала са 200 постеља, санитарским материјалом и лековима. Поклон вредан 200 000 долара. Касније, Фротингам је основао и финансирао у Сремској Каменици и Врању – Американске васпитне домове за српску ратну сирочад.²

Почетком априла 1915, Рокфелерова фондација из САД и АРЦ упутили су екипу од десетак лекара на челу са др Ричардом Стронгом, директором Института за тропске болести Медицинског факултета Универзитета Харвард.^{7, 23} Прво што је професор Стронг иницирао било је формирање *Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе у Нишу*. У одбор ушли су представници осталих савезничких мисија које су радиле на сузбијању епидемије заразних болести у Србији. Председник одбора био је престолонаследник Александар, потпредседник сер Ралф Пецет, а чланови: пуковник др Вилијам Хантер (Велика Британија), др Ричард Стронг (САД), изабран за медицинског директора, пуковник др Жобер (Француска), доц. др С. Софотеров (Русија). Из Србије су у одбор ушли начелник санитета српске војске пуковник др Сима Карановић, начелник санитета српског

МИП-а др Николић, инспектор војних болница пуковник др Роман Сондермајер.¹⁰ Међународни одбор одређивао је начине поступања и правила у сузбијању епидемије зараза, нарочито пегавца, али и наименовања и постављења лекара широм земље.

Када је Француска волела Србију

Званична Француска показивала је од почетка рата симпатије према Србији, помагала је и саосећала са њом.

Када су Европом почеле да се шире страшне вести о епидемији пегавог тифуса у Србији, Француска није могла остати по страни, поготово појединци, обични племенити људи. Реаговала је и званична Француска. Нешто раније, крајем септембра 1914, група од девет лекара – добровољаца, разних националности, кренула је за Србију под заставом Француске. Они су били распоређени по болницама у унутрашњости земље.²³

Почетком 1915, Министарство војске објавило је позив лекаrimа и здравственим радницима да се добровољно пријаве за одлазак у Србију. Званична гласила у Француској писала су како у Србији хиљаде људи гине, како епидемије уништавају села и градове, како недостају лекари, медицинске сестре, болничарке... Стране медицинске мисије јуриле су у Србију, али су немоћне пред тим пожаром епидемије. Пегави тифус као да је сагорео читаву земљу. Овакви написи имали су ефекта.

Министарство војске тражило је 100 здравствених радника, пријавило се 3500 за одлазак у Србију. На разговор у министарство дошло је више од 2000 лекара, ипак је изабрано онолико колико је и тражено.⁵

У исто време *Одбор њариских ѲосѲођа* упутило је писмо водећим француским листовима у коме се каже да је неопходно „национално сакупљање помоћи за Србију у свим нашим листовима, како би измолили и прикупили и најмањи дарак за Србију“, о чему је писала *ПолиѲика* (9. фебруар 1915).⁵

Јануара 1915. у Ваљеу се налазила екипа француских лекара под руководством научника др Емила Консеја, који је дошао са првом групом добровољаца, септембра 1914. Консеј је био члан тима истраживача на челу са професором Шарлом Николом, која је неколико година раније (1909), открила да пегавец преносе ва-

шке. Консеј је радио у тамошњој болници, лечио болеснике од пегавца, али се бавио и истраживачким радом у лабораторији. Изузетно скроман, тих и ненаметљив, није привлачио пажњу ни многим српским медицинским ауторитетима, који су посећивали Ваљевску болницу, незнајући за његова открића, прецизније, незнајући да *Pediculus vestimenti* преноси пегави тифус.²⁴ По свему судећи, изгледа да је Консеј, децембра – јануара 1915, упознао др Милана Јовановића Батута о томе ко преноси пегавца. Тек након тога следило је писмо шефа српског војног санитета др Генчића из јануара исте године и званични извештај Ратног Пресбиороа *О њредохрани од њејавца*, где се каже „Мисли се да болест пегавца готово искључиво преноси бела ваш, која живи и своја јаја (гњи-де) леже на рубљу и оделу. Она се ванредно брзо множи: – Једна ходи, сто води, за хиљаду места тражи (народна изрека)“.⁵

Средином марта 1915. француска војна медицинска мисија на челу са пуковником др Жобером укрцала се на брод у Марсеју и преко Солуна стигла 27. марта 1915. у Ниш. Драгоценост сведочанство о томе оставио је административни официр у овој мисији Раул Лабри у својој књизи *Са српском војском у њвлачењу*, изда-тој у Паризу 1916. године.

У саставу мисије била је читава екипа војних лекара. Њих је чекао сличан задатак као и британску војну мисију пуковника др Хантера. Рад свих мисија, како је већ речено, био је под координацијом и контролом *Међународној одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе*, чије је формирање потекло од сер Ралфа Пецета и Американца др Ричарда Стронга. По доласку у Ниш, пуковник др Жобер постао је равноправни члан тога тела.

На путу од Солуна до Ниша било је очигледно да је живот у Србији замро и де је велика несрећа задесила ову балканску земљу. Довољан је био податак да је од четири милиона становника милион преболело неку заразу, да је од пегавца умрло 300 000 људи, да су од 200 српских лекара сви боловали, а да их је умрло 125.²⁵

Ниш, оријентална варош, постао је привремена српска престоница. Ево како Раул Лабри описује долазак мисије: „У Нишу, у улици која води од трга краља Милана, преко пута турске тврђаве, до француског посланства, избројао сам четрдесет и две црне заставе. Српски је обичај да се током четрдесет дана од смрти вешају заставе. У улици о којој говорим, скоро свака кућа је има-

ла барјак. Град је био попут гробља²⁵. Истога дана присуствовали су сахрани господина Бодуена, директора француско-српске банке, жртве пегавца. Нису људи могли стићи сахранити мртвене нити су стигли боље да обележе гробове до дрвених крстова.

Српска болница „на Тэле кули“ налазила се у источном делу града, била је препуна болесника. „Управници болнице стално су се смењивали, јер нису били поштеђени болести. Од 12 колико их се променило, сви су разболели од пегавог тифуса, а умрло их је осам. Један од њих нам је показао ово страшно боравиште. Оно је модерно и добро снабдевано у нормално време. Али, тифус и богиње препуниле су га. Неке од соба пружале су дантеовска привиђења и кошмарне призоре. У једној сам видео у истом кревету два болесника, једног са пегавцем, другог са богињама, из чијих је пуста цурео смрдљиви гној, за то време испод постеље лежао је трећи, у самртничком ропцу, поред црног хлеба и крчага воде. Између кревета сам видео преплашене болеснике који су чучали на поду, подижући главу да би са напором удахнули мало ваздуха, чекајући свој крај, без горчине и запомагања. Видео сам, као у Велесу, дугачку поворку колица са лешевима умрлих тога дана, који су тужно клопарали сударајући се међусобно ... Други српски градови нису пружали ништа мање ужасне призоре од Ниша“²⁵.

Лекари француске војне мисије добили су подручја свога рада и деловања (Стару и Нову Србију), сем Скопља и Битоља који су припадали америчкој зони. Француско подручје било је подељено на седам сектора: Београд, Ужице, Ваљево, Крушевац, Крагујевац, Зајечар и Ниш. Тако су се чланови француске војне медицинске мисије раширили по читавој Србији, јер се у сваком од тих градова налазио лекар, шеф сектора. Одатле су по двојица колима, на коњима, на мазгама посећивали и најудаљенија села свога делокруга рада. „Од Дрине до румунске и бугарске границе, од Нишаве до Дунава, Французи су прејахали Србију, витезови хигијене и вакцинације, стали су на пут тифусу и колери“²⁵.

Да би сузбили пегави тифус чекао их је двојак задатак: излечити болесне и зауставити ширење епидемије. Неке су болнице већ постојале за лечење оболелих где су радиле њихове српске колеге којима су свесрдно помагали. За други циљ њиховог задатка они су ишли од куће до куће примењујући дезинфекцију, депедикулацију, спаљивали инфективне материјале, одећу, ћебад ...

Шеф ужичког сектора, др Рандон, замислио је једноставни систем дезинфекције на железничкој станици који је дао плодне резултате. Како се пегави тифус преноси вашима, нико није могао да се попне у воз у Ужицу, нити да сиђе са њега док није прошао шишање, туширање и шкропљење камфоровим уљем или петролејом. То је била неминовност, јер нико није могао добити возну карту, нити изаћи са железничке станице без потврде о дезинфекцији, потписане од стране лекара која је важила 24 сата.^{5, 25} Српске власти су упослиле некоруптивне чуваре, који су надзирали путнике и спречавали да прођу непослушници. Број оболелих од пегавца брзо је опао у ужичком и осталим секторима. Захваљујући Французима и лепом и сунчаном времену пегавца је заустављен у јуну.

Започели су и вакцинацију војске и огромног дела цивилног становништва против трбушног тифуса и колере. Било је потребно много труда за стицање поверења код људи, али и за убеђивање оних који нису хтели да се вакцинишу.

У Београду, др Лати је успео вакцинисати велику популацију цивилног становништва захваљујући споразуму са окружним начелником. Како су због ратног стања смањена следовања у храни, власти нису издавале бонове за исхрану ако не би имале на увид потврду о вакцинацији, за сваког понаособ.^{5, 25} Тако је колера била избегнута (сем спорадичних случајева), а број оболелих од трбушног тифуса се смањио.

Активност Француза простирала се у многим областима. Показали су хвале вредне иницијативе у циљу задовољавања потреба краја где је свако од лекара радио. Рецимо, у Београду, један члан француске мисије, био је лекар циганске махале које су биле често огњиште пошасту у сваком граду у Србији.

У Пироту је лекар др Кот формирао диспансер за исхрану мале деце који је био врло посећен. Други лекар, др Габријел Гарније основао је у Београду, *Каи млека (La goutte de lait)*, за исхрану одојчади, а трећи организовао школу медицинских сестара где се обучавао велики број српских жена методама модерне хигијене. Сваки од њих успевао је са више или мање успеха и среће, да оствари своје замисли.

Задатке су често обављали при свакодневном бомбардовању, те је остао познат пример др Бертрана из београдског сектора који је, слично Американцу др Рајану, спашавао грађане и децу из

рушевина и био вољен од свих. Он је, попут каквог дипломате, проносио међ’ Србе високе духовне вредности и идеале Француске – слободу, братство, једнакост...

У новембру 1915. и чланови француске војне медицинске мисије повукли су се војском и народом преко Албаније.

Лекари Канаде

Канада се такође придружила земљама савезницама да би пружила помоћ српском народу. Углавном се радило о појединцима, који су у саставу страних мисија или болница лечили српске рањенике и болеснике од пегавца током велике епидемије.

Међу тим хуманим и племенитим људима, налазио се др Хауард Грин Бари, шеф Хируршког одељења болнице британског Црвеног крста у Скопљу, који је у време епидемије пегавца увео оригиналне методе изолације и лечења.

Доктор Вилијам Апсланд проживео је и преживео заједно са српским народом егзодус и повлачење преко Албаније.

Докторка Харијета Кокбери организовала је амбуланту у Лапову, и повлачећи се преко Проклетија спасла је живот једном дечаку кога је одвела у Канаду и усвојила га.

Докторка Ела Синг се са групом медицинских сестара ставила на расположење Болници жена Шкотске у саставу српског санитета.⁵

Грци и Срби

Између стотине лекара и медицинских сестара међу првима су биле мисије из Грчке.

Прва мисија на челу са др Трикорфосом, под покровитељством грчког краља, стигла је у Крагујевац 6. септембра 1914. године.

Другу мисију – мисију Црвеног крста Грчке сачињавало је шест лекара, на челу са др Василијем Номикосом.⁵

Одмах после позива српске владе, у Србију је дошло добровољно неколико десетина младих грчких лекара. Они су се повукли са српском војском у време великог егзодуса и наставили да раде у српском санитету на Солунском фронту. Многи од њих су остали у Србији по завршетку рата.²³

Холанђанин пријатељ Срба

Холандски хирург др Аријус ван Тиенховен био је један од оних појединаца, добровољаца, који су први притекли у помоћ српском народу, одмах на почетку светског рата.

Још увек се чула артиљеријска канонада са обронака Цера, када је др Тиенховен стигао у Ваљево, у августу 1914. године.^{5, 26,}

²⁷ Петочлану добровољну медицинску екипу коју је лично формирао и повео са собом сачињавали су: главна сестра, инструментарка и асистенткиња госпођица де Хроте, две болничарке, госпођице Вестерхоф и Ван дер Маден, а касније придружили су им се њихова два земљака Хенкен и Дас.

Чланови екипе коју је Тиенховен повео у Србију (преко Оде се, Букурешта и Софије), веровали су свом доктору и без двоумљења пошли с њим, знајући за неизвесност која их чека. Саосећање и солидарност са српским народом, преовладали су. Тиенховен је познавао Србе, боравио је као хирург у прва два балканска рата. „Током претходна два рата већ сам боравио у Србији и упознао сам народ у непосредном контакту, То није народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа увек покушавала да га прикаже, већ је то народ једноставних земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Такође, то је народ са идеалима, са илузијом да ће обновити велико српско царство из 14. века које је имало свој врхунац под царем Душаном ...“²⁶

Одмах по доласку у Ваљево, наименован је за главног хирурга среске болнице. Током битке на Церу почела је да притиче река рањеника, нарочито са сумраком и ноћу, једанпут чак осам стотина истовремено. Био је за оно време модерно образован хирург и дао је немерљив допринос у хируршком збрињавању ратних рана. „А највише што сам ја“ сећао се Тиенховен, „као једини добро опремљени хирург могао да учиним, било је да оперишем читав дан, често и до поноћи ...“ Незадовољан је био поступцима хирурга, пуковника српске војске, који је „одсецао руке и ноге свим рањенима“ и „који не може на миру да заспи ако преко дана не ампутира макар шест удова“. Због тога је преузимао лечење и већину рањеника је он оперисао, поготово најтеже, иако је био преморен. Није смео дозволити беспотребно сакаћење повређених, јер „хирурзи старе школе свакако да владају техником, али превише секу. Тако и пуковник; вероватно је при том још и помислио да ће за три недеље кревет бити

слободан за следећег. И иначе лечење предуго траје. Али, он заборавља да ће пацијенту недостајати удови. А нама, модерним хирурзима, управо је битно да што више сачувамо пацијенте“²⁶.

Пошто се није одвајао од свог фотоапарата, позвали су га да са формираном комисијом обиђе Мачву – место масовних злочина окупатора над недужним становништвом. Начинио је први фотографије, доказ аустроугарских злодела. Те фотографије уступио је др Арчибалду Рајсу, професору Универзитета у Лозани, који је на позив српске владе, обавио подробнију истрагу.^{5, 26, 27} Према Рајсовој процени, тада је убијено око 3000 до 4000 људи, старости између два месеца и деведесет и две године.²⁶ Пре било кога другог, др ван Тиенховен указао је на чињеницу да ови силни злочини нису били случајни, појединачни или изоловани. Радило се о очигледној намери, да се плански и систематски спроводи терор, диктиран од највишег аустројског војног руководства и владе, с циљем застрашивања становништва. Такође је први утврдио да је аустроугарска војска, у свом другом упаду у Србију, користила куршуме са експлозивним пуњењем (дум-дум меци), забрањених конвенцијама.

Са избијањем епидемије пегавог тифуса, поред хируршког лечења рањеника, лечио је и оболеле од пегавца. Међу првима, је утврдио да су пегавец у Србију унели заробљени аустројски војници. Забележио је у свом дневнику: „Почетком децембра српска војска се опоравила након што су пристигле нове залихе муниције. Отпочели су своје јуначке офанзиве и успело им је да Аустројанце уз стравичне губитке поново истерају из земље. Сувише лако, због изнурености и изгладнелости непријатељске војске. Тако су Срби заробили хиљаде војника; хиљаде болесних и рањених Аустројанаца је остављено, већина у очајном стању. Те војнике, прекривене вашкама, који су у својој униформи лежали унаоколо запуштени, пегавец је лако косио. Епидемија се ширила узнемирујуће брзо ...“²⁶

Када се и он разболео од пегавца, инсистирао је да га лече српски лекари. Тиенховен је преболео заразу, али је ова зараза била кобна за његовог пријатеља и колегу који га је лечио – др Селимира Ђорђевића.

Тиенховен је имао изванредну негу од стране својих холандских болничарки. Међутим, није било спаса за болничара Хенкена, племенитог човека, који се разболео током повратка у Холандију.

У фебруару 1915. холандска медицинска екипа на челу са др Тиенховеном окончала је своју мисију и вратила се у Холандију.

Холанђанин, др Брејер, био је већ у годинама за поштовање, када је заједно са својим старим и искусним болничарем дошао у Србију, да би помагао српским војницима. Њих двојица су били са Србима и приликом инвазије Србије у јесен 1915. и приликом повлачења преко Албаније. Стар, болестан, и изнемогао није могао даље. Налозио је свом верном болничару да настави са повлачењем и пружањем помоћи српским војницима. Непријатељ га је заробио, ускоро је умро у заробљеништву.⁵

Ваљало би поменути и лекара др Т. Мелгарда који је био на челу медицинске екипе из Данске. Дошли су у Ваљево већ у јесен 1914. године. Касније по завршетку рата остао је у Србији и радио у Прокупљу.⁵

Судбина научника

Међу интелектуалцима – лекарима, који нису могли остати равнодушни на догађаје у Србији, свакако, да се издвајају личности брачног пара др Лудвика и др Хане Хиршфелд.

Овај Пољак јеврејског порекла, завршио је медицину у Берлину 1907. са одликом. Истакавши се нарочито у бактериологији, запослио се као асистент, затим и као доцент универзитетског Хигијенског завода у Цириху. Супруга Хана, дечји лекар, радила је као асистент на универзитетској Дечјој клиници.

На почетку 1915. године, када су информације о епидемији заразних болести и пегавца у Србији преплавили Европу и неутралну Швајцарску, Хиршфелд је схватио „да је по струци хигијениста и да српски народ има право да му се донесе помоћ“. Пријавио се, и у фебруару 1915, добио је одговор српске владе, да допутује у Ниш.²⁴

„У Србији је железнички саобраћај за цивилно становништво био забрањен услед епидемије; могло се путовати само са војним пропусницама. На железничким станицама војнике су шкропили некаквом смрдљивом течносту; та комедија имала је да представи дезинфекцију и чишћење од вашију оних који су путовали. Најзад, Ниш, источњачка варош, где се бекством склонио остатак државности Србије на издисају. Сви станови и хотели препуни. Причају ми невероватне сцене: један становник у соби у љубавничкој оргији са болничарком, у тој истој соби човек на самрти моли за чашу воде, а неколико других хрче. Пакао, прави пакао“.²⁴

Српска влада је Хиршфелда послала у огњиште епидемије – у Ваљево. „У Ваљево би требало да ме очекује лабораторија. Одлазим у болницу за заразне болести, која се налази на брежуљку изван града, добијам једну собу и узани ходничкић, као и мало сандуче, које је поносито називано бактериолошком лабораторијом. Она се састоји из мале грејалице са неколико епрувета, педесетак епрувета и малог броја реактива. И с таквим оружјем треба да нападнем једну од највећих епидемија пегавог тифуса“.²⁴

Хиршфелду је било јасно да са таквом скромном лабораторијом не би могао остварити резултате који се од њега очекују. Дошао је на идеју да започне предавања српским лекарима, који су радили у Ваљевоу, о епидемиологији пегавог тифуса и начинима преношења ове болести. У недостатку средстава и било какве помоћи, српски лекари су почели да се организују за борбу против пегавца, импровизујући апарате за суву дезинфекцију. Али, како је епидемија узимала све више маха, били су забринути, утучени и измучени. Предавања професора Хиршфелда, која су се заснивала на епидемиолошким запажањима, управо српских лекара, у светлу резултата нових научних испитивања (резултати двојице Француза, професора Никола и Консеја који је у то време радио у Ваљевоу), препородила су их. Вратила су наду, дала им подстрека и освежила дух.

Одлучили су сви заједно да дезинфикују Ваљево, све станове и све ствари – сумпором. Ситуација је почела да се поправља, а скромни др Хиршфелд је записао: „Ипак су главну заслугу имали српски лекари, а моја је улога пре била у уједињавању и буђењу њихових напора“.²⁴

Борбеност и упорност нису недостајали Хиршфелду, а његов таленат вештог импровизатора никад толико није дошао до изражаја. „Реквирирао сам у читавој војсци цевчице од лекова и употребио сам их уместо епрувета. Од канти од гаса конструисао сам уз помоћ месног лимара стерилизационе апарате. Од картона сам начинио стативе, од лима велики термостат и томе слично“.²⁴ Тако је била рођена лабораторија, у којој је начинио непознате вакцине, које су се показале као тифус А (у међувремену у српској војсци и у народу харао је и косио трбушни тифус) и биле једне од првих вакцина паратифуса А одгајених у Европи.

После неколико месеци из Швајцарске, упркос Хиршфелдовом противљењу, у Ваљево је стигла његова супруга др Хана. „Моја жена је немирнога духа. Није умела да се стара о једном болесном животу

кад је знала да у рату гину хиљаде без лекарске неге. Допутовала је против моје воље у Ваљево у борбу против епидемије... И до дана данашњег благосиљам њен инстинкт лекарског самопожртвовања“.²⁴

У јесен 1915. после трећег аустро-немачког упада у Србију и офанзиве Макензена, брачни пар Хиршфелд је кренуо у повлачење и изгнанство са српским народом и војском. „Ми смо војници у вашој служби. У срећи и несрећи. Ако погинемо, онда је то за добру ствар“.²⁴

До краја Великог рата он и његова супруга су са Србима – на Солунском фронту. Хиршфелд је у Солуну радио као бактериолог и хигијеничар српске војске. Успео је да из крви тешко оболелих војника открије нову врсту бактерије, изазивача паратифуса, *Bacillus paratyphi C – Hirshfeldi*.

По завршетку рата, остао је до 1920. године у Београду, где је био први оснивач и шеф Бактериолошке лабораторије Главне војне болнице. Након тога отишао је у своју домовину – Пољску.

СТРАНЕ САНИТЕТСКЕ МИСИЈЕ У ПОМОЋИ СРПСКОМ НАРОДУ И ВОЈСЦИ – СТАЛНИ СУ ИЗВИОР ХУМАНИХ НАДАХНУЋА И ЗАХВАЛНОСТИ

Први светски рат започео је 1914. године. Србија исцрпљена у претходна два балканска рата, ипак је те године извојевала, на Церу и Колубари, прве савезничке победе, уз велике губитке. Следећа, 1915. година донела је човечанству нове жртве и разарања, својеврсни холокауст. Србија је била на врхунцу страдања, погођена епидемијама заразних болести и пегавог тифуса. Али, догађаји у Србији били су потиснути у други план. Рат на западу, на „досадном“ фронту где су у рововима, били Французи и Британци наспрам Немаца, однео је милион живота. Руси су се повлачили дуж целог источног фронта, уз велике губитке. Битка за Дарданеле завршила се крахом савезника. Али, без обзира на све, био је то тренутак када је Србији помоћ била најпотребнија.

Током 1914. и 1915. године, лекари, медицинске сестре, болничари и болничарке, добровољни радници и други, појединачно или у оквиру различитих медицинских мисија, напустивши удобан породични живот, похитали су у помоћ Србији и српском народу. Они су пошли у неизвесност, дошавши у ратом разорену зе-

мљу којом су косиле епидемије заразних болести, са свих страна опкољену непријатељима. Било је то у време када је беснео пожар пегавог тифуса, поред десетине хиљада рањеника са Цера и Колубаре, када је Србија била „земља смрти“.

Русија, Велика Британија, САД, Француска, Грчка, Канада, Холандија, Данска и многе друге пријатељске земље, одазвале су се на очајничке молбе српске владе, која је била немоћна пред хуманитарном катастрофом која је наступала. Недостајало је лекара и медицинских радника, хране, одеће, обуће, санитетског материјала, лекова, болничке опреме и била неопходна помоћ у збрињавању рањеника, ратних инвалида, али и ратне сирочади ...

Већина савезничких медицинских мисија упућених у Србију, нашла се у Нишу, граду који је био привремена српска престоница. Мисије су у ову, још увек оријенталну варош, стигле махом у исто време, почетком 1915. године. Сведочења већине протагониста ових догађаја, о стању у Нишу, и у Србији, готово се у длаку подударaju. Одавде су медицинске мисије по потреби одлазиле у готово све крајеве Србије, како је то ситуација налагала. Западна Србија и Шумадија, Ваљево и главни град Београд, били су најтеже погођени ратним операцијама; ту се налазило огњиште епидемија, пегавца посебно, коју су унели заробљени Аустријанци. У овим деловима Србије, највећи број савезничких медицинских мисија остваривао је свој хуманитарни задатак. Наравно, није заобиђена ни јужна Србија (данашња Македонија), где су се у Скопљу и другим градовима, нашле јединице Српског потпорног фонда, Америчког црвеног крста и многе друге.

Све савезничке медицинске мисије су међусобно координисале свој рад, а болничко особље у најкритичнијим ситуацијама, често се консултовало и узајамно помагало. Иницијатор те узајамне сарадње био је лорд Ралф Пецет, који је био именован за комесара свих савезничких мисија у Србији и чија је предузимљивост нарочито дошла до изражаја, оснивањем у Нишу, *Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе*. Да подсетимо да су његови чланови, између осталих, били и шефови савезничких медицинских мисија у Србији. Ричард Стронг, професор са Харварда из САД, изабран је за медицинског директора овога тела. Захваљујући заједничким мерама предохране и поступцима у спречавању и заустављању епидемије пегавца и других зараза, које је прописао овај одбор, а које су спроводиле

све медицинске мисије уз велику вештину импровизације и оригиналност сопствених идеја, епидемија у Србији била је побеђена у јуну 1915. године.

Када је у јесен 1915, са севера, започела највећа до тада аустро-немачка офанзива против Србије, убрзо је по други пут пао Београд, српска престоница. Српска војска непрекидно је потискивана. Када су у рат ушли преко ноћи Бугари и упали у Србију са истока, пут српској војци према југу и Грчкој, био је пресечен. Са зебњом се очекивао пад градова у плодној Шумадији, од животног значаја, Ваљева, Крагујевца, Младеновца... Нешто јужније, у Врњачкој Бањи, Краљеву и Крушевцу владало је потпуно расуло. Друмови су били закрчени воловским колима препуних рањеника, деце, жене, стараца и избеглица који су се полако клацкали ка југу, Косову и Црној Гори, преплавивши села и градове. Србија се налазила на ивици попасти.

У оваквим околностима, савезничке медицинске мисије имале су две могућности. Да остану у земљи са рањеницима и болеснима због којих су и дошли у Србију, или да се прикључе егзодусу војске и народа. Део британских мисија, како је већ речено, на челу са леди Пеџет и др Елси Инглис и други, остали су у Србији сачекавши окупацију, а затим и репатријацију у своју земљу. Руске, француске, део америчких и британских мисија, а исто тако и многобројни појединци и добровољци, прешли су преко Проклетија, пут Албаније. У Албанији су били на ивици снага. У Скадру су се опростили са српском војском која није желела да преузме даљу одговорност за њихове животе. Одговорност је, у име Србије, преузео лорд Ралф Пеџет. Сви су се окупили у једном малом пристаништу на албанској обали – Сан Ђовани ди Медуа, чекајући даљу евакуацију. Требало је по сазнањима Пеџета, да ту пристане амерички брод и да покупи само жене (САД су још увек биле неутралне). Одлучено је на заједничком састанку да мушкарци крену пешке до Драча и Валоне, а да жене остану да чекају. Уместо америчке лађе, стигла је италијанска, *Бриндизи* и превезла их у Италију. Мушкарци, енглески, руски лекари и други, који су пешке већ били напустили Сан Ђовани ди Медуа, стигли су после месец дана у Драч и даље у Бари и Италију.²⁴

Било како било, заједнички именитељ ових збивања јесте да је у свима њима увек човек или жена, али појединац ... Њихова храброст, истрајност, дисциплинованост, домишљатост, одговор-

ност у раду, скромност, а пре свега њихова хуманост, човекољубље и саможртвовање, особине су вредне дивљења. Њихови поступци такође.

Фасцинантан је тај њихов грађански морал, поготово из данашње перспективе. Морал који је још увек био присутан у време Великог рата, затим и између два светска рата, да би заувек ишчезао након тога и тиме дефинитивно био обрисан. Дивљење заслужује ишчезла грађанска етика, рођена можда на западу, у Британији, из пламена кога је проносила Флоренс Најтингел, или на истоку, зачете на искрама православља. Какви су то величанствени мотиви водили те људе да дођу у Србију, за коју до тада вероватно нису ни чули да постоји и то без икакве материјалне накнаде? Напустили су своја удобна породична огњишта, нису марили за поремећен лични комфор, хигијену, презрели су тешкоће и муке дугог путовања и клацкања по српским друмовима, и дошли да умру у „српском блату“, од „уједа вашке“. Ти прегатоци човекољубља били су углавном синови и кћери богаташа или аристократа на истоку или западу, свеједно. Данас је незамисливо разумети такву посвећеност хуманости, без политичких мотива и оријентисаности, без материјалних побуда. Можда би одговор требало потражити у хуманизму и слободарским идејама којима су човек и човечанство увек тежили. А слобода је најзначајнија за живот и напредак не само појединца, већ и читавих народа, цивилизације уопште. Можда је одговор дао Лудвик Хиршфелд описујући свој боравак у Ваљеву: „Није у томе било раскоши швајцарске клинике, али је у нама треперила нека снажна нота братства. Ни за тренутак нисмо зажалили добровољно напуштене швајцарске палате“.²⁴

ЗАКЉУЧАК

Са почетком Великог рата и хуманитарном катастрофом у Србији, рађали су се нови јунаци рата, који нису носили оружје у руци, које је водила једна нова идеја, идеја хуманизма и самарићанства. Родили су се хероји и хероине човекољубља и хуманости. Глас хуманиста надјачао је ратничке трубе, њихов морал надвисио је „подвиге“ војсковођа, краљева, политичара ...

*Елси Корбей у болници
Црвеної крсиа у Врању*

*Повлачење бриџанске мисије
преко Албаније*

др Елси Инїлис

їуковник др Едвард Рајан

Литература:

1. *Ђирковић С.* Срби међу европским народима. Београд: Еквилибриум; 2004.
2. *Анђић В.* Болница у Врању. Врање: Врањске књиге; 2003.
3. *Николић Г.* Генерал Драгољуб Михаиловић, 1893–1946. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; 2005.
4. *Зундхаусен Х.* Историја Србије од 19. до 21. века. Београд: Цлио; 2008.
5. *Вуковић Ж.* Савезничке медицинске мисије у Србији, 1915. Београд: Плато; 2004.
6. *Марковић С.* Гроф Чедомиљ Мијатовић, Викторијанац међу Србима. Београд: Правни факултет, Универзитет у Београду; 2006.
7. *Мишировић А.* Србија у Првом светском рату. Београд: Стубови културе; 2004.
8. *Риг Џ.* Рат у Србији 1915. Цетиње: Обод; 1975.
9. *Нушић Б.* Деветсто петнаеста. Београд: Просвета; 1982.
10. *Софоићеров С.* Писмо пријатељу. Архив СЛД Београд.
11. *Негок А.* Руска санитетска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима ХИХ и раног ХХ века (1804. до 1917. године). Војно санитетски преглед 2009; 66(7): 587–96.
12. Кратки подаци о вицедиректору Првог департамана МИП Г. Н. Трубецком, 15. новембра 1912. АВПРИ, ДЛС и ХД; оп. 726; 1899–1917; д. 8; л. 64–64 об.
13. Писмо председника Главне управе Друштва Црвеног крста министру иностраних послова А. А. Нератову, о формирању болнице Црвеног крста за медицинску помоћ Србији, 3. јануара 1915. АВПРИ, ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8685; л. 13–14
14. Саопштење Главне управе Друштва Црвеног крста МИП-у о упућивању болнице у Србију ради указивања медицинске помоћи, 9. јануара 1915. АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8630; л. 5–5 об.
15. Писмо М. К. Трубецке о упућивању болнице Друштва Црвеног крста у Србију АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8630; л. 3–3 об. копија.
16. Писмо изванредног посланика и опуномоћеног министра Русије у Србији Г. Н. Трубецког министру иностраних послова С. Д. Сазонову о стању у Србији и о болници М. К. Трубецке. Белешка императора „Треба нечим помоћи“, 27. јануара 1915. АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8685; л. 44–46 об. копија.

17. Два чланка из новина „Вечерње време“ о руској медицинској помоћи Србији, 8. јула 1915. АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8710; л. 1–3.

18. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. 1928; Вол ИИИ: 652.

19. Писмо савета Петроградског словенског добротворног друштва у Други политички одсек МИП о одласку у Србију једног од санитетских одреда које је формирало друштво, 1. априла 1915. АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8675; л. 2–2 об.

20. *Кријнер М.* Жене у рату, Србија 1915–1918. Београд: Народна књига; 1986.

21. *Кљакић С.* Писмо леди Пеџет у „Политици“. Политика 2008; 104 (34003): 7.

22. Тхе Амазинг Др Едвард Руан анд тхе Ворк оф тхе Америцан Ред Цросс ин Естониа. Естониан Релатионс 2008; 7 (1–2): 1–14.

23. *Кочић М.* Стране медицинске мисије у Србији 1914–1915. године. Ин: Ваљевска болница 1914–1915. Ваљево: Српско лекарско друштво, Подружница Ваљево; 1992. п. 47–68.

24. *Хиршфелд Л.* Историја једног живота. Београд: Српска књижевна задруга; 1962.

25. *Лабру Р.* Авец л’ армее сербе ен ретраите. Парис: Либраirie ацадемиoue Перрин ет Ц^{ие}. Либраириес едитеурс; 1916.

26. *Тиенховен А.* Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915. Београд: Утопија; 2005.

27. *Шојанчевић В.* Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен, у санитетској служби Србије 1914. и 1915. године. Ин: Ваљевска болница 1914–1915. Ваљево: Српско лекарско друштво, Подружница Ваљево; 1992. п. 69–73.